

УДК 316.422

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН У СІЛЬСЬКОМУ СОЦІУМІ В УМОВАХ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ

Шатохін Анатолій Миколайович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва

Вуйченко Марина Анатоліївна – доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри туристичного бізнесу Кримського гуманітарного університету (м. Ялта)

У статті викладені результати соціологічного моніторингу 2011-2013 рр. соціального самопочуття й соціального захисту сільського населення в умовах земельної реформи в Україні. Підкреслено, що аналіз результатів соціологічного опитування сільських мешканців центральних областей України свідчить про формування на селі потужного прошарку потенційних учасників ринку земель. Проаналізовано зміни у ставленні селян до соціально-економічних, соціально-політичних і духовних процесів, що відбуваються в Україні останнім часом; визначені найбільш гострі проблеми сільського населення, зокрема відчуття соціальної захищеності/незахищеності в умовах земельної реформи. Встановлено, що протягом останніх років відбуваються позитивні зміни у ставленні селян до купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, збільшується питома вага прихильників залучення земель у ринковий обіг.

Ключові слова: земельна реформа, соціальний захист, сільський соціум, соціальні зміни, соціальне самопочуття.

В статье представлены результаты социологического мониторинга 2011-2013 гг. социального самочувствия и социальной защиты сельского населения в условиях земельной реформы в Украине. Подчеркнуто, что анализ результатов социологического опроса сельских жителей центральных областей Украины свидетельствует о формировании в деревне мощной прослойки потенциальных участников рынка земель. Проанализированы изменения в отношении крестьян к социально-экономическим, социально-политическим и духовным процессам, происходящим в Украине в последнее время, определены наиболее острые проблемы сельского населения, в частности ощущение социальной защищенности/незащищенности в условиях земельной реформы. Установлено, что на протяжении последних лет происходят положительные изменения в отношении крестьян к покупке-продаже земель сельскохозяйственного назначения, увеличивается удельный вес сторонников привлечения земель в рыночный оборот.

Ключевые слова: земельная реформа, социальная защита, сельский социум, социальные изменения, социальное самочувствие.

The article presents the results of sociological monitoring of 2011-2013 on social well-being and social protection of the rural population in terms of land reform in Ukraine. It is stressed that analysis of results of sociological survey of rural residents of the central regions of Ukraine testifies to the formation of the rural robust layer of potential participants in the land market. That is a noticeable positive dynamics in the attitude of the peasants to land ownership as a social Institute. Analysis of the changes in the attitude of the peasants to socio-economic, socio-political and socio-cultural processes taking place in Ukraine lately is executed. Most acute problems of rural living environment, sense of social protection in terms of land reform are identified. It is noted that significant problems exist in ensuring the constitutional order, the protection of human rights to secure livelihoods, employment, and welfare. The most protected peasants feel something in his own family, at the place of work on the part of the rural community. Among the important problems worrying the peasantry are the following: crop failure, unemployment, aging and dying out of the villages, indifference to the fate of the village. It was found out that over the past years there are certain positive changes in the attitude of farmers to purchase agricultural lands increasing the share of supporters raising lands in market circulation. As a possible alternative a long-term land leases are considered. Ways of creation of a sense of master in the allotment are described.

Keywords: land reform, social protection, rural society, social change, social well-being.

Український сільський соціум вже два десятиріччя знаходиться у стані ринкової трансформації. Аграрна реформа, започаткована задля подолання техніко-економічної відсталості сільського сектору України, його модернізації на засадах приватної власності, формування справжнього господаря на землі, призвела до суттєвих інституційних та структурних змін, соціальні наслідки яких є в значній мірі суперечливими й детально не дослідженими.

Важливою складовою аграрної реформи в Україні є земельна реформа, головна мета якої полягає у залученні земель сільськогосподарського призначення у ринковий обіг, запровадження інституту купівлі-продажу земель як матеріальної основи реформування соціально-економічних відносин на селі, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, розв'язання соціальних проблем села. *Актуальність* дослідження чинників реалізації та наслідків впровадження земельної реформи в українському суспільстві не викликає сумнівів. Адже від цієї реформи багато в чому залежить реформування українського села в цілому.

Проблемами соціальних змін у пострадянському селі, в тому числі українському, соціальних наслідків аграрної реформи займалися такі російські та вітчизняні соціологи і економісти, як Т. Заславська, М. Орлатий, І. Прокопа, Р. Ривкіна, П. Саблук, В. Староверов, В. Тарасенко, В. Чигрин, Л. Шепотько, В. Юрчишин, К. Якуба, а також автори цієї статті. Проте, на жаль, практично відсутні спеціальні соціологічні розвідки, присвячені характеру та механізму соціальних змін в українському селі під впливом аграрної реформи.

З огляду на зазначене вище, *метою* цієї статті є висвітлення змін, що відбуваються в українському селі під впливом земельної реформи. Перш ніж звернутися до реалізації цієї мети, зазначимо, що Уманським регіональним відділенням САУ здійснюється постійний моніторинг соціальних змін, що відбуваються у сільському соціумі в умовах аграрної реформи. Емпіричною базою цієї статті є результати вивчення соціального самопочуття сільського населення усіх типів сільських населених пунктів центральних областей України, здійсненого у 2011 р. (n=1246) та 2013 р. (n=1025). У виборці цих досліджень були представлені усі демографічні та професійні групи сільського населення.

Результати нашого моніторингу довели, що помітних змін у способах використання землі за два роки не відбулося: третина респондентів ведуть господарство лише на присадибній ділянці, кожен шостий господарює на приватизованій землі та присадибній ділянці, кожен четвертий здає приватизовану землю в оренду.

Разом з тим, кожен двадцятий прагне позбутися землі. При цьому дещо збільшилося число осіб, які, маючи і приватизовану землю, і присадибну ділянку, ні там, ні там не працюють.

Можна зробити висновок, що три чверті сільського населення використовують сільськогосподарські землі за призначенням: для виробництва сільськогосподарської продукції та задоволення власних потреб у харчуванні. Переважна більшість опитаних нами селян може бути віднесена до імовірних учасників ринку землі: покупців і продавців.

Однак на шляху формування ринку землі існують певні перешкоди. Лише половина власників земельних паїв і ділянок (49,3%) відповіли, що їхня земельна власність дійсно розмежована. Одночасно чверть респондентів (26,5%) дали заперечну відповідь, а кожен восьмий (12,1%) зазначив, що ще не має Державного акту про право власності на землю. Це, безумовно, обмежує коло реальних учасників ринку земель. При цьому помітних змін за два роки не відбулося.

Важливим фактором успішності аграрної реформи є ставлення селян до головних інститутів реформування. Результати моніторингу засвідчили, що зміни у ставленні селянства до питань власності на землю є хоч і повільними, але досить помітними. Про це, зокрема, свідчать дані наведені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на питання «Чи допоміг селянам Державний акт на право власності на землю відчутти себе справжнім власником» (% до опитаних)

	2011	2013
Так, допоміг	17,0	30,7
Наскільки допоміг, настільки й не допоміг	22,0	28,4
Не допоміг	43,6	17,7
Важко відповісти	17,4	23,2
Індекс*	-0,16	+0,27

Як бачимо, за два роки майже вдвічі збільшилася позитивна оцінка земельної власності як фактору

*Середньозважена величина, побудована на підставі метричної шкали: «так, допоміг» +1, «наскільки допоміг, настільки й не допоміг» - +0,5, «не допоміг» - -1, «важко відповісти» - 0.; частота виборів поділена на загальну кількість відповідей.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

відчуття себе справжнім власником (з 17,0% до 30,7%). Натомість у два з половиною рази зменшилася кількість тих, хто, маючи Державний акт на право власності на землю, не має такого відчуття (з 43,6% до 17,7%). До того ж дещо збільшилася доля тих, хто не міг однозначно відповісти на наше питання. Характерно, що індекс відчуття справжнього господаря серед утримувачів Акту про власність на землю змінився дуже суттєво: з -0,16 до +0,27.

Неоднозначним є ставлення селян щодо власності на землю як соціального інституту. У 2013 році майже три чверті респондентів (71,8%) позитивно оцінюють власність на землю, а це значно більше, ніж у 2011 році. Близько половини опитаних (48,4%) із власністю на землю перш за все пов'язують благополуччя своєї родини (у 2011 р. – 32,9%). Кожен четвертий отримує моральне задоволення від володіння землею (23,5%).

Проте більше чверті опитаних (28,2%) переважно негативно ставиться до земельної власності, зокрема побоюючись, чи не відберуть її, як це було у минулому (табл. 2).

Таблиця 2.

Оцінка значущості власності на землю для сільських жителів (% до опитаних)

	2011	2013
Перспектива забезпечити сім'ї благополуччя	14,2	15,8
Підстава розробляти реальні господарські плани	10,2	11,5
Можливість розбагатіти	6,1	12,0
Можливість вигідно увійти у земельний ринок	2,2	4,7
Стимул для напруженої праці на себе	9,6	18,0
Велике задоволення від втілення мрії про власну землю	9,7	9,0
Приплив нових сил, упевненість у собі	4,6	5,6
Тривога і клопіт: що робити з землею, як її обробляти	6,0	5,5
Побоювання, чи не відберуть землю у майбутньому	10,6	12,4
Власність на землю нічого принципово не міняє	14,9	10,3

Будь-яка реформа суспільства має на меті розв'язання нагальних соціальних проблем, покращення існуючого стану. Разом з тим, виходячи з багатовекторності соціальних змін, реформаційна матриця мусить враховувати й неоднозначність соціальних наслідків тієї чи іншої реформи, можливість її негативного сприйняття окремими категоріями населення, ускладнення процесів соціальної адаптації до нових реалій соціального буття. Успішність будь-якого реформування обов'язково передбачає досить просту арифметику: сума позитивних наслідків реформ повинна перевищувати суму негативних, інакше навіть найдодільніша й найпривабливіша реформа приречена на поразку.

У кожної людини існує безліч соціальних проблем. Трансформаційні процеси, які визначають сьогодиншній день українського суспільства, відбиваються на самопочутті людей, у тому числі й сільських жителів. Опитування дозволило виявити больові точки сільського соціуму.

Можна виділити такі групи проблем, що хвилюють селян: матеріальні потреби, політичні проблеми, соціальні питання, особисті проблеми.

Таблиця 3.

Чого не вистачає українському селянинові (% до опитаних)

	Не вистачає		Наскільки вистачає, настільки й не вистачає		Вистачає		Індекс	
	2011	2013	2011	2013	2011	2013	2011	2013
Заощаджень	72,2	50,8	18,8	29,1	9,0	20,1	-0,53	-0,16
Порядку у суспільстві	70,8	68,8	24,2	24,4	5,0	6,8	-0,54	-0,49
Правового захисту	63,5	55,2	26,7	31,6	9,8	13,2	-0,40	-0,26
Власної впевненості у майбутньому	61,4	57,7	29,7	29,1	8,9	13,2	-0,37	-0,30
Можливостей працевлаштування	60,6	61,1	25,8	26,5	13,6	12,4	-0,34	-0,36
Екологічної безпеки свого життя	59,4	55,1	31,2	38,9	9,4	6,0	-0,34	-0,30
Особистої безпеки життя	56,2	47,2	33,4	32,9	10,4	19,2	-0,29	-0,12
Медичної допомоги	55,2	49,6	33,1	28,6	11,7	21,8	-0,27	-0,13
Неухильного дотримання усіма існуючих законів	51,6	58,5	37,5	31,2	10,9	10,3	-0,20	-0,33
Можливостей повноцінно провести відпустку	49,5	55,1	33,9	24,8	16,6	20,1	-0,16	-0,33

Здоров'я	47,5	45,8	40,6	31,6	11,9	22,6	-0,15	-0,07
Людяності, співчуття, милосердя, доброти оточуючих людей	44,2	34,6	39,4	39,3	14,4	26,1	-0,10	+0,11
Людського щастя	44,4	38,5	39,1	29,5	16,5	32,0	-0,08	+0,43
Сили волі для опанування життєвою ситуацією в умовах кризи	42,2	43,1	40,5	38,5	17,4	18,4	-0,04	-0,06
Інформації про історичне минуле	33,5	31,2	28,3	29,9	38,2	38,9	+0,19	+0,22

За два роки моніторингу відбулися зміни у деяких з перелічених позицій. У групі політичних проблем найбільше занепокоєння респондентів викликає відсутність порядку у суспільстві. Разом з тим, на думку селян, дещо покращилася ситуація з правовим захистом громадян та особистою безпекою життя. Помітно менше стало скарг на брак заощаджень.

За два роки погіршилися оцінки результатів соціальної політики уряду, зокрема неухильного дотримання існуючих законів. Високою залишається екологічна небезпека, є проблеми з медичною допомогою. А от людяності, співчуття, милосердя, на думку респондентів, стало навіть більше. Цілком достатньо й інформації про історичне минуле.

Респонденти самокритично дорікають самим собі за власну невпевненість у майбутньому, відсутність сили волі для опанування життєвих ситуацій в умовах ринкової економіки та інше.

Опитування виявило й серйозні проблеми із соціальним захистом сільського населення. Соціальний захист населення від негативних наслідків трансформації українського суспільства – один з найважливіших й найсуттєвіших індикаторів соціального самопочуття людей. Відсутність відчуття захищеності створює складні, часом нездоланні перешкоди на шляху соціальних змін.

Таблиця 4

Оцінка респондентами рівня соціального захисту в українському суспільстві (% до опитаних)

	Захищені добре		Захищені недостатньо		Не захищені		Індекс	
	2011	2013	2011	2013	2011	2013	2011	2013
З боку Конституції України	24,9	21,8	37,9	37,2	19,2	23,1	0,34	0,17
З боку держави	20,3	7,7	32,0	43,6	34,0	35,0	0,02	-0,06
З боку місцевої влади	18,1	13,7	38,3	42,7	31,2	31,2	0,06	0,04
З боку сільської громади	25,2	33,8	35,5	39,7	25,7	13,2	0,18	0,40
З боку дільничної міліції	21,2	20,2	38,9	33,8	25,0	32,0	0,15	0,05
За місцем роботи	26,9	26,9	34,2	41,4	27,8	11,5	0,16	0,36
У сім'ї	62,0	74,8	21,3	10,3	7,3	5,6	0,65	0,80
Як виробник	20,6	12,0	38,6	40,6	18,9	25,6	0,21	0,07
Як покупець і споживач	12,1	12,4	41,6	42,3	29,7	28,6	0,18	0,05
Як пасажир	13,4	18,8	42,2	39,3	30,4	29,5	0,05	0,09
Як водій автотранспорту	12,3	18,4	42,2	27,4	22,4	29,1	0,11	0,03

Як свідчать відповіді респондентів, за два роки відчуття соціальної захищеності у сільських жителів суттєво зменшилося. Особливо це стосується захисту конституційних прав громадянина з боку держави, з боку міліції, як виробника і споживача. Ось чому більшість респондентів шукають захисту у своїй родині, за місцем роботи, з боку сільської громади.

Респонденти визначили найбільш гострі проблеми мешканців сучасного села. Як у 2011 році, так і у 2013 році, найгострішими проблемами сільських жителів є працевлаштування, газопостачання та водозабезпечення. Такої думки дотримується кожний 7-8-й з опитаних. Викликає занепокоєння селян електропостачання сільських населених пунктів і будівництво доріг з твердим покриттям.

Разом з тим, втратила гостроту проблема налагодження постійного автобусного сполучення між райцентрами і селами (ця проблема перемістилася з 3-го на 10-те місце у рейтингу). Натомість більше турботи викликає питання утилізації відходів (з 8-го на 5-те місце) та землеупорядкування і надання земельних ділянок (з 11-го на 6-те місце). Доволі актуальними на селі залишаються проблеми їхнього благоустрою, покращення санітарного стану довкілля та збереження історичної спадщини.

Вирішення цих проблем сільського життєвого середовища, на думку респондентів, залежить багато в чому від фінансування програм розвитку сільських територій (38%), пільгового фінансування цільових соціальних програм на селі (29%) та законодавчого забезпечення цих програм (22%).

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Як вже зазначалося, найгострішою проблемою українського села є працевлаштування. Дві третини респондентів впевнені, що реально можна знайти лише тимчасову роботу (63,7%), близько половини згодні на будь-яку роботу (47%), навіть громадську, якщо вона дає хоч який заробіток (48,3%). При цьому лише кожен п'ятий впевнений, що на селі можна знайти постійну роботу за фахом (19,2%).

Сільського жителя турбує багато проблем, які часто-густо не залежать від самого землероба. Про динаміку та зміст побоювань селян говорять дані, представлені на рисунку 1.

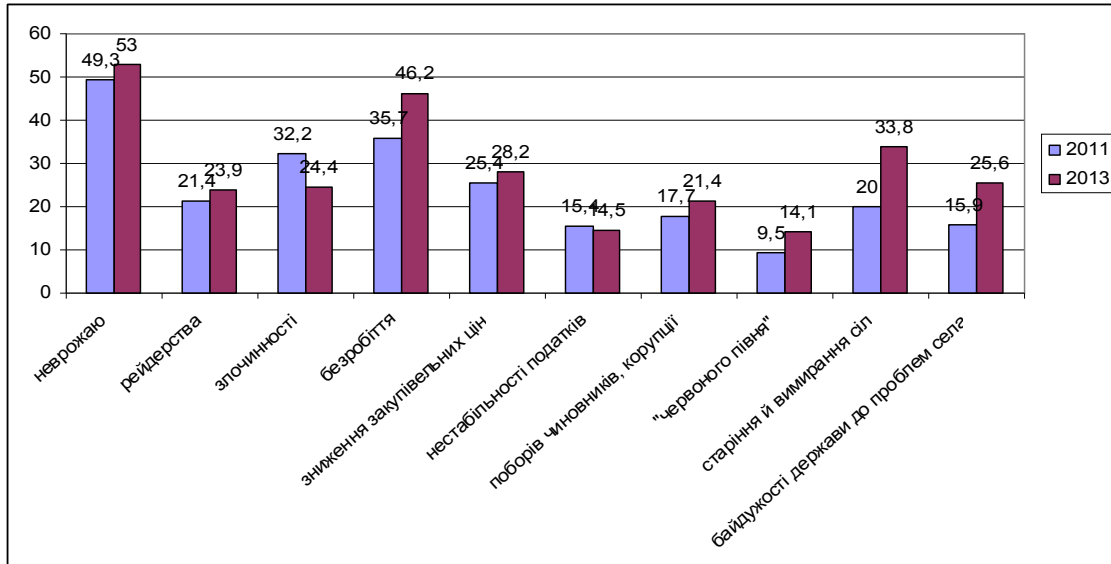

Рисунок 1. Динаміка побоювань українських селян (% до опитаних за результатами досліджень 2011 р. та 2013 р.)

Як бачимо, половина сільських жителів найбільше побоюється неврожаю (49-53%), кожні чотири з десяти респондентів – безробіття (36-46%). При цьому інтенсивність підтримки цієї пропозиції помітно зросла. На третє місце з шостого піднялася проблема старіння та вимирання сіл (з 20% до 34%). Більше стало тих, хто обурюється байдужістю держави до проблем села (ця проблема піднялася з 8-ї на 5-ту рангову позицію при збільшенні інтенсивності підтримки респондентів на 10 пунктів).

Одночасно менше турбує селян злочинність та корупція на селі (звикли?).

В українському суспільстві досить жваво обговорюються перспективи створення ринку земель. Як засвідчили результати нашого дослідження, більше половини сільських жителів знайомі з основними положеннями Закону України «Про ринок земель» (56%). Найчастіше селяни дізнавалися про мету і зміст земельного законодавства через повідомлення ЗМІ (25%), розповіді односельців (17%). Особисто читали документ або чули роз'яснення від спеціалістів лише 8% респондентів.

Разом з тим, кожний четвертий (23%) не знайомий з земельним законодавством, але хотів б дізнатися, а кожний десятий (11%) зовсім не цікавиться цим питанням.

У ставленні селян до продажу-купівлі землі відбуваються хоча повільні, але помітні зміни. Якщо у березні 2011 р., за даними нашого моніторингу, підтримували земельний ринок 8-10% сільського населення, то у листопаді 2011 р. вже вдвічі більше (22,4%), а в листопаді 2014 р. – 26,5%.

Повністю підтримують повне запровадження ринку земель відносно небагато селян. Це можна пояснити певним гальмуванням заходів з визначення реальної вартості земель сільськогосподарського призначення, регіонального кадастру земель, механізмів володіння, користування та розпорядження землею. Проте помітно збільшилась питома вага тих, хто не може спокійно дивитись на «безхозні» землі, які не залучені у виробництво сільськогосподарської продукції (з 11,2% до 18,8%). Одночасно у півтора рази (з 40% до 25%) зменшилася кількість тих, хто категорично виступає проти будь-якого залучення сільськогосподарських земель до ринку, не вважаючи землю, «Богом даною», за товар. Кожен п'ятий ухилився від певної відповіді. В цілому частка селян, що виступають проти ринку земель, за два роки зменшилася з 62,3% до 52,6%. А це вже тенденція.

Як реальна альтернатива купівлі-продажу земель розглядається довгострокова оренда в різних її проявах (54,7%), у тому числі з правом переходу власності до орендаря, дострокового погашення орендної плати тощо. Досить поширена підтримка короткострокової оренди (на 5 років) – 32,6%.

Поділилися погляди селян й на подальшу долю орендних відносин. Одні вважають, що орендарі вже фактично привласнили людські паї (20,5%), другі допускають таку можливість при певних умовах

(16,7%), треті не бачать такої загрози (27%), а четверті самі мріють позбутися земельного паю з настанням ринку земель (10,2%).

Така розбіжність пояснюється тим, що лише половина власників земельних паїв у той чи інший спосіб відчувають, що володіння землею є гарантією незалежності, засобом достатку й самозахисту його власника (42,8%). Третина респондентів не має такого відчуття (31,2%), а деякі вважають земельний пай джерелом своїх проблем і прагнуть його позбутися (4,6%). Характерно, що багато селян й досі не можуть визначитися з цього питання (21,4%). І все ж тих, хто позитивно ставиться до ринку земель, поступово побільшує, а тих, хто має негативне ставлення, - зменшує.

Здійснений нами моніторинг дозволив дійти таких висновків.

1. В українському селі склався потужний прошарок власників земельних паїв та приватизованих присадибних ділянок, яких можна вважати потенційними учасниками ринку земель.

2. За два роки майже вдвічі збільшилася позитивна оцінка земельної власності з точки зору відчуття справжнього власника. Натомість у два з половиною рази зменшилася кількість тих, хто, маючи Державний акт на право власності на землю, не має відчуття справжнього господаря.

3. Неоднозначним є ставлення селян щодо власності на землю як соціального інституту. Майже три чверті респондентів позитивно оцінюють власність на землю, а це значно більше, ніж у 2011 році. Близько половини опитаних із власністю на землю пов'язують перш за все благополуччя своєї родини. Кожен четвертий отримує моральне задоволення від володіння землею.

4. Трансформація українського суспільства відбивається на самопочутті сільських жителів. Найбільше занепокоєння респондентів викликає відсутність порядку у суспільстві. Разом з тим, на думку селян, дещо покращилася ситуація з правовим захистом громадян та безпекою особистого життя. За два роки погіршилися оцінки селян результатів соціальної політики уряду. Високою, з погляду опитаних, залишається екологічна небезпека, є проблеми з медичною допомогою.

5. За результатами моніторингу, за два роки відчуття соціальної захищеності у сільських жителів зменшилося до досить низьких показників. Особливо це стосується захисту конституційних прав громадянина з боку держави, з боку міліції, як виробника і споживача.

6. Сільського жителя турбує багато проблем, вирішення яких далеко не завжди залежать від нього самого. Половина сільських жителів найбільше побоюється неврожаю, близько 40% – безробіття. Більше стало тих, хто обурюється байдужістю держави до проблем села.

7. Ставлення селян до продажу-купівлі землі дещо змінилося у позитивний бік, хоча відбуваються хоча повільні, але помітні зміни. Повністю підтримують повне запровадження ринку земель, як і раніше, відносно небагато селян. Помітно збільшилась питома вага тих, хто не може спокійно дивитись на «безхозні» землі. Водночас у півтора рази зменшилася кількість тих, хто категорично виступає проти будь-якого залучення сільськогосподарських земель до ринку. В цілому частка селян, що виступають проти ринку земель, за два роки суттєво зменшилася.

8. Лише половина власників земельних паїв відчувають, що володіння землею є гарантією незалежності, засобом достатку й самозахисту його власника. Третина респондентів не має такого відчуття, певна частина опитаних вважає земельний пай джерелом свої проблем і прагне його позбутися. Тим не менш збільшується частка тих, хто позитивно ставиться до ринку земель, та зменшується кількість тих, хто має до нього негативне ставлення.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Аграрна реформа в Україні (Соціологічна діагностика) / [М.О. Сакада, В.І. Тарасенко, В.О. Чигрин, А.М. Шатохін та ін.] ; за ред. В.І. Тарасенка. НАН України, Ін-т соціології. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. 2. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://minagro.gov.ua/apk?tid_hierachy=378. 3. Соціальний розвиток сільських регіонів : [колективна монографія] / За ред. А. М. Шатохіна. – Умань : Візаві, 2009. 4. Структура програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://minagro.gov.ua/apk?tid_hierachy=980. 5. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шультги. – К. : ІС НАНУ, 2012.